

Lægbrødre og godsdrift

AF

ANDERS REINHOLDT NIELSEN

Cistercienserordenens tidlige historie blev især i 1970'erne og 1980'erne genstand for en omfattende revision. Historikere begyndte i højere grad at blive opmærksomme på, at de idealer og hensigter, der kom til udtryk i de cisterciensiske kilder, langt fra altid blev efterlevet i praksis. Inddragelsen af nyt kildemateriale og en kritisk revurdering af de tidligste kilder, skabt i cisterciensermunkenes skriptorier, førte til en markant omskrivning af ordenens historie. Titlerne på nogle af de vigtigste værker er symptomatiske for det nye syn på emnet: I 1977 udkom Louis Lekais hovedværk *The Cistercians: Ideals and Reality*. Året efter udgav Cistercian Publications en samling artikler redigeret af John R. Sommerfeldt under titlen *Cistercian Ideals and Reality*, og i 1981 kom den omfangsrige essaysamling *Die Zisterzienser: Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, redigeret af Elm m.fl. Skellet mellem ideal og virkelighed er siden blevet fremhævet på en række områder og har været med til at sætte den metodiske dagsorden for cistercienserforskningen. Bølgen af kritisk revurdering af ordenens normative dokumenter ebbede imidlertid ud, før alle aspekter af ordenens historie var belyst på ny.

Selvom cisterciensernes systematiske anvendelse af lægbrødre i forbindelse med driften af klostergodset ofte fremhæves som et af ordenens særlige karakteristika, har hverken lægbroderinstitutionen eller ordenens godsdrift været genstand for nogen egentlig revision i den nyere historieskrivning. De er hver især blevet behandlet i adskillige artikler, men ikke underkastet en systematisk, gennemgribende analyse.

Dette gælder især lægbrødrenes historie, hvorom de mest omfattende værker er James Donnelly: *The Decline of the Cistercian Laybrotherhood* (1948), Louis Lekais afsnit om lægbrodervæsnene i hans syntese *The Cistercians: Ideals and Reality* (1977), samt Michael Toepfers doktor-

afhandling *Die Konversen der Zisterzienser* (1983). Desuden er en lille håndfuld artikler af bl.a. Dubois og Lescher blevet publiceret i Cistercienserordenens eget tidsskrift, *Cistercian Studies*. Blandt danske udgivelser er James Frances artikel om lægbrodervæsnets rolle i bogen *Øm Kloster* den mest dybtgående.

I nærværende artikel er hensigten at kaste nyt lys over lægbrodervæsnets rolle i den cisterciensiske godsdrift, især med henblik på tiden fra ordenens grundlæggelse til udgangen af 1200-tallet.

Forskningsoversigt

Den hidtidige forskning har i al væsentlighed koncentreret sig om de to standpunkter, som henholdsvis James Donnelly og Louis Lekai repræsenterer.

I *The Decline of the Medieval Cistercian Laybrotherhood* søger James Donnelly at forklare, hvorfor Cistercienserne mod slutningen af 1300-tallet praktisk talt var ophørt med at anvende lægbrødre i driften af deres besiddelser. Det antages implicit, at cistercienserne siden slutningen af 1100-tallet havde oplevet et gradvist fald i antallet af lægbrødre. Beklageligvis blev konstateringen af faldet i antallet af lægbrødre ikke dokumenteret med kvantitative data, der kunne give et kronologisk eller geografisk overblik.

Forklaringen på lægbrodervæsnets forfald skulle ifølge Donnelly findes i en kombination af to forhold, hvoraf det væsentligste var en bevidst ændring af cisterciensernes økonomiske strategi, primært som resultat af en række tvister vedrørende tiendefrihed. Det andet var ordenens stigende vanskeligheder med at finde egnede og kvalificerede lægbrødre.

Som udgangspunkt antager Donnelly, at cistercienserne igennem det meste af 1100-tallet havde organiseret hovedparten af deres gods som grangier – større enkeltbeliggende gårde – der blev drevet af lægbrødre med hjælp fra lejet arbejdskraft,¹ selvom der tillige kunne findes eksempler på, at cistercienserne både ejede kirker og havde fæstere på deres jorde.² Grangie-driftens status som den primære driftsform blev imid-

¹ James Donnelly anfører ingen dokumentation til at understøtte opfattelsen.

² Som eksempler nævnes de klostre, der tidligere havde hørt under Savigny. Da denne gruppe af klostre blev optaget i cistercienserordenen i 1147, fik de lov til at beholde deres eksisterende indtægtskilder, herunder kirker og fæstebønder. I det østlige Tyskland var akkumuleringen af jord desuden så omfattende, at lægbrødre og lønnet arbejdskraft alene ikke var tilstrækkeligt til at dyrke jorden. Udlejning og bortforpagtning af jord var derfor både naturligt og uundgåeligt (Donnelly 1948, s. 41-42). I Danmark kendes ligeledes adskillige tilfælde af, at cistercienserne havde fæstere på deres jorde, se nedenfor.

lertid, ifølge Donnelly, udfordret ved en lang række stridigheder vedrørende tiendebetaling på den jord, cistercienserne besad.

Ifølge et privilegium tilstået af Pave Innocens II i 1132 var cistercienserne gennem det meste af 1100-tallet fritaget for at betale tiende af den jord, de selv dyrkede, mens den jord, der var udlejet, ikke var omfattet af tiendefriheden. I løbet af 1100-tallet skabte dette privilegium stadig større problemer og førte til gnidninger og konflikter mellem cistercienserordenen og en række biskopper, hvilket nødsagede pavemagten til ved flere lejligheder at gribe mæglende ind. Efter det 4. Laterankoncil i 1215 var den jord, som cistercienserne i fremtiden selv bragte under plov, og den jord, som de havde erhvervet i tiden op til skæringsåret, fritaget for tiendebetaling, mens tiende skulle betales på de fleste ny erhvervelser, uanset om cistercienserne selv dyrkede jorden, eller den blev lejet ud til anden side.

På denne baggrund tog udlejningen af jord, både mindre parceller og hele grangier, til i løbet af 1200-tallets anden halvdel, inden den endegyldige indførelse af udlejningssystemet blev gjort mulig med udsendelsen af en pavelig bulle i 1302, der stadfæstede, at der ikke skulle kræves tiende af cisterciensernes jord, hvis ikke jorden tidligere havde været pålagt tiende – uanset om jorden blev dyrket af cistercienserne selv eller lejet ud til *coloni*. Alt nybrudt land kunne derefter udlejes uden at været underlagt tiendeholderens krav.

Med hensyn til Donnellys analyse af tiendelovgivninger bør man notere sig, at de statutter, der omhandler bortforpagtningen af jord, ikke rummer nogen eksplicit begrundelse; der henvises hverken til tienderettigheder eller mangel på lægbrødre. Ændringen i cisterciensernes økonomiske politik i 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet bliver af Donnelly anskuet som værende hovedårsagen til, at cistercienserne gradvist ophørte med at anvende lægbrødre. I takt med ændringerne i den økonomiske politik blev de fleste lægbrødre således langsomt reduceret til en anakronisme.³ De var ikke længere et nødvendigt redskab for driften af de cisterciensiske besiddelser, som de havde været i 1100-tallet.

Men det er ifølge Donnelly ikke hele forklaringen. I konklusionen anføres det, at svigtende tilstrømning af lægbrødre også spillede en rolle, en hypotese, der understøttes af nogle få bestemmelser fra Generalkapitlet i Cîteaux.⁴ Rekrutteringen svigtede, fordi tiggermunkeordener-

³ »This new economic policy which developed during the thirteenth century could only result in a radical change in the use of the laybrotherhood. Most of the conversi became superfluous« (Donnelly 1948, s. 58).

⁴ Donnelly 1948, s. 67ff.

ne tiltrak potentielle lægbroder-aspiranter. Fraværet af disciplin blandt lægbrødrene resulterede desuden i, at mange blev smidt ud af ordenen.⁵

I forsøget på at favne problemets kompleksitet ender Donnelly i noget nær et paradoks: Cistercienserne ophørte med at bruge lægbrødre, dels fordi de ikke havde brug for dem mere – de forpagtede deres jorde bort – dels fordi de ikke kunne få dem, de skulle bruge. Omlægningen af godsdriften anskues som en bevidst økonomisk strategi, der var en af de direkte årsager til lægbroderinstitutionens deroute.

James France er i sin artikel »Cistercienserne i Øm og lægbroderinstitutionen« helt på linje med Donnelly, idet han både angiver, at det kneb med rekrutteringen af lægbrødre, og samtidig mener, at nedgangen i antallet af lægbrødre »blev fremskyndet af den gradvise overgang fra direkte opdyrkning til opdyrkning foretaget af fæstebønder«. ⁶ Også her antydes det, at ændringen af godsdriften var resultatet af en bevidst strategi.

Omvendt forholder det sig imidlertid for Louis Lekai, der i *The Cistercians: Ideals and Reality* fremhæver, at »*The gradual reduction and eventual disappearance of the laybrotherhood created a major crisis within the order, which resulted in leasing most granges to lay tenants.*«⁷ Nedgangen i antallet af lægbrødre ses ikke som et resultat af ændringerne i cisterciensernes godsdrift, men tværtimod som den årsag, der nødvendiggjorde administrative forandringer af godsdriften, navnlig det stigende antal bortforpagtninger.

Manglen på lægbrødre tilskrives både tiggermunkeordenernes større tiltrækningskraft for de aspiranter, der var religiøst vakte, og de ændrede økonomiske forhold i 1200-tallet. Lekai mener, at fattigdom og social usikkerhed i 1200-tallet ikke længere spillede en større rolle som motiverende faktor for potentielle lægbrødre, fordi livegenskabet praktisk talt var forsvundet, og de fleste bønder var blevet »free leaseholders«. Ved hjælp af mere intensiv dyrkning af jorden samt salg af landbrugsprodukter var de væsentligt bedre stillet end 1100-tallets bønder.⁸ Hvordan Lekai er nået frem til den slutning, må stå hen i det uvisse, da det ellers velskrevne hovedværk om cistercienserordenen desværre savner litteraturhenvisninger.

⁵ James Donnellys endelige konklusion lyder: »*Thus, lack of conversi and especially lack of discipline as well as changes in Cistercian economic policies brought about the decline of the Cistercian laybrotherhood, though not its entire elimination*« (Donnelly 1948, s. 70).

⁶ France henviser endvidere til lægbrødrenes lave status og deres medvirken i en række interne konflikter og antyder, at dette medvirkede til deres tilbagegang (France 2003, s. 66).

⁷ Lekai 1977, s. 307.

⁸ Lekai 1977, s. 340-1.

Brian Patrick McGuire tilslutter sig i *The Cistercians in Denmark* Lekais hypotese om, at cistercienserne var tvunget til at fravige deres idealer for at opretholde det økonomiske fundament: »As the supply of lay-brothers dwindled, the monks came to depend first on hired peasant labour and finally had to allow peasants to rent land from them and pay a yearly amount«. ⁹

Lekais og McGuires anskuelse står i skarp kontrast til Donnelly's primære hypotese, men i begge tilfælde ligger der en direkte kausalitet mellem forandringer i lægbrodervæsnen og forandringer i godsdriften til grund. Enten faldt antallet af lægbrødre som et resultat af udlejning af jordegodset, eller også blev jordegodset udlejet som et resultat af mangel på lægbrødre.

Begge kausalforklaringer forudsætter, at der er en snæver sammenhæng mellem lægbroderinstitutionen og den cisterciensiske godsdrift. Eller mere præcist: at cisterciensernes egen drift af deres jordegods var betinget af et stort antal lægbrødre og følgelig var meget følsom over for kvantitative ændringer i lægbroderstanden og vice versa.

Dermed fastholdes den traditionelle opfattelse: at cistercienserne drev deres jordbesiddelser i form af grangier med lægbrødre som den primære arbejdskraft. Men spørgsmålet er, om denne opfattelse kan begrundes empirisk. Er det på baggrund af kilderne muligt at sige noget om, hvilken rolle lægbrødrene spillede for den cisterciensiske godsdrift i 1100-tallet og 1200-tallet? Og kan der i det hele taget påvises en kronologisk og direkte sammenhæng mellem udviklingen i antallet af lægbrødre og cisterciensernes bortforpagtning af jorden? For at besvare disse spørgsmål er det nødvendigt først at granske udviklingen i lægbroderstanden og dernæst at forsøge at kortlægge karakteren og udviklingen af den cisterciensiske godsdrift.

James Donnelly mener ud fra nogle af generalkapitlets statutter at kunne konstatere, at der i 1200-tallet er flere tegn på mangel på lægbrødre. I 1237 blev det tilladt klostre med under otte lægbrødre at ansætte lægfolk til at tage sig af køkkenarbejdet. Hidtil havde det ikke været tilladt, selvom der er en håndfuld eksempler på, at det havde været praksis i nogle klostre i de foregående årtier. Et andet tegn på, at der muligvis begyndte at mangle lægbrødre, var, at straffene som lægbrødrene blev idømt, blev gjort mildere fra omkring midten af det 13. århundrede. Ordenen prøvede, ifølge Donnelly, at holde på de lægbrødre, den allerede havde. ¹⁰ Det bør imidlertid bemærkes, at der i statutterne ikke anføres nogen årsag til de nævnte bestemmelser, før det i

⁹ McGuire 1982, s. 182.

¹⁰ Donnelly 1948, s. 65f.

1274 for første gang nævnes eksplicit i en af generalkapitlets statutter, at der i nogle klostre manglede lægbrødre, hvilket medførte en stadfæstelse af bestemmelsen fra 1237. Årsagen til lempelserne af straffene kunne skyldes andre forhold end mangel på lægbrødre. Dertil kommer, at generalkapitlets afgørelser intet indtryk efterlader af problemernes omfang. Var det blot i enkelte klostre, der var problemer med rekrutteringen, eller var det et udbredt fænomen?

Lekai benytter de samme statutter fra generalkapitlet som Donnelly til at forsøge at påvise manglen på lægbrødre. Derudover nævnes det, at abbeden af cistercienserklostret i Savigny, Stephen af Lexington, i begyndelsen af 1230'erne skrev, at der var problemer med at administrere grangierne, fordi der på nogle af dem blot var en eller to lægbrødre til at forestå driften.¹¹ Vi får dog intet at vide om, at der oprindeligt har været flere lægbrødre. Desuden er det interessant, at Stephen af Lexington intet nævner om bortforpagtning af jorden i den forbindelse – han foreslår derimod, at de ensomme lægbrødre på grangierne får tilladelse til at trøste sig lidt med vinflasken.

Både McGuire og France ser også i Danmark tegn på, at der begyndte at mangle lægbrødre. Begge fremhæver de et brev vedrørende tienderettigheder fra biskop Niels af Viborg skrevet i 1263 til cistercienserne i Vitskøl, i hvilket biskoppen forbyder, »at nogen Presbyter eller nogen anden sognepræst rejser krav over for eller hindrer de nævnte munke eller deres undergivne i vor tid eller i fremtiden i anledning af de nævnte afgifter, uanset om munkene i tidens løb på grund af personmangel [defectum personarum] måtte blive nødsaget til at indsætte verdslige bryder eller forvaltere [uillicos aut procuratores] i de gårde, som deres lægbrødre tidligere plejede at styre, da de verdslige mænd skal nyde samme frihed som deres lægbrødre ...«¹² Det må medgives, at en mangel på lægbrødre er den mest sandsynlige bevæggrund for de administrative ændringer, hvis man alene dømmer ud fra kildens udsagn. Dette er dog betinget af, at den omtalte »personmangel« henviser til lægbrødre og ikke til en generel mangel på arbejdskraft. I denne forbindelse antyder brevet fra biskop Niels, at lægbrødrene havde tradition for at indtage en ledende position i driften af cisterciensernes jordegods, og som jeg i det nedenstående vil uddybe, så har lægbrødrene næppe på noget tidspunkt været alene om at udføre landbrugsarbejdet, men har været afhængige af udefra kommende verdslig arbejdskraft. Det er muligt, at det er denne form for arbejdskraft, kilden henryder til med den diffuse term »defectum personarum«. En vurdering heraf kræver imidlertid en dybere indsigt i cisterciensernes og den gene-

¹¹ Lekai 1977, s. 342.

¹² DRB II, I, nr. 382; DD, 2. rk., 1. bd., nr. 382.

relle middelalderlige arbejdsorganisation, herunder især lægbrødrenes, brydernes og forvalternes rolle i godsdriften.

Om en gruppe bønder i Ørslev Vestre, der i 1275 valgte at donere deres jord til klostret i Sorø mod at blive optaget som lægbrødre,¹³ skriver McGuire, at »lægbrødre« nævnes eksplicit, fordi skriveren ønskede at understrege det grundet mangel på lægbrødre.¹⁴ Den slutning virker dog en kende spekulativ, idet der findes adkomstbreve fra 1100- og 1200-tallet fra adskillige andre cistercienserklostre, hvori giverens ønske om at indtræde som lægbroder nævnes eksplicit.¹⁵

Det for James France »afgørende bevis på nedgangen i og den næsten fuldstændige tilintetgørelse af lægbroderinstitutionen på Øm Kloster« er af arkæologisk karakter.¹⁶ Han henviser til, at der i de danske cistercienserklostre ikke blev bygget nogen vestfløje – hvor lægbrødrene traditionelt havde til huse – før i senmiddelalderen, og de der blev bygget, var givetvis ikke påtænkt lægbrødrene. Ligeledes påpeges det, at den planlagte vestforlængelse af korskirken på Øm Kloster i den senere middelalder blev opgivet, da behovet ikke længere var eksisterende. Mens der ingen grund er til at betvivle dette, er det til gengæld svært at se, hvordan det kan bevise lægbroderstandens talmæssige nedgang. Den manglende vestfløj er vel snarere tegn på, at antallet af lægbrødre inden for klostermurene aldrig var særlig stort.

Ud fra ovennævnte argumenter synes det ikke at være bevist, at der i 1200-tallet generelt på cistercienserklostrene var mangel på lægbrødre, og skulle man alligevel forlade sig på de sparsomme kilder og undertrykke sin skepsis, er der i hvert fald ingen tegn på mangel på lægbrødre før tidligst ved det 13. århundredes midte. Men det er på det fremlagte grundlag ikke muligt at sige noget om problemets omfang eller udbredelse.

Argumenterne er heller ikke fulgt op af kvantitative opgørelser over antallet af lægbrødre på trods af, at der rent faktisk findes tilgængeligt materiale, om end det er sparsomt. På baggrund af Michael Toepfers indsamling af data sammenfattes i omstående tabel en opgørelse, opdelt på 50-årsperioder, over antallet af lægbrødre og munke i en række europæiske cistercienserklostre. Tallene skal tages med stort forbehold, da de i mange tilfælde stammer fra hagiografier og krøniker, der i alle-goriens navn havde et noget liberalt forhold til tal. Af opgørelsen ses, at

¹³ SRD, bd. 4, s. 482.

¹⁴ McGuire 1982, s. 181.

¹⁵ For dokumentation fra tyske og sydfranske klostre, se hhv. Toepfer 1983, s. 183-5; og Berman 2000, s. 181-184.

¹⁶ France 2003, s. 67.

antallet af lægbrødre først for alvor begyndte at falde i løbet af 1300-tallet og måske i særdeleshed under og efter Den Sorte Død. Desuden lader det til, at antallet af munke faldt i samme periode. Antallet af lægbrødre er i tabellen beregnet som procentandel af klostrenes samlede antal ordensmedlemmer, dvs. både munke og lægbrødre. I perioden før 1200 udgør antallet af lægbrødre 72 % af det samlede antal munke og lægbrødre. Denne andel falder svagt til 68 % i perioden 1200-1250, og i perioden 1250-1300 udgør lægbrødrene stadig 65 % af det samlede antal religiøse individer, der er knyttet til klostrene. Først efter år 1300 bliver faldet i denne andel markant, idet lægbrødrene udgjorde under halvdelen, nærmere betegnet 45 % af det samlede antal ordensmedlemmer i de klostre, der indgår i datasættet. Efter 1350 falder andelen af lægbrødre drastisk til blot 26 %. Tallene lader sig kun i begrænset omfang fortolke, idet klostrene, ud fra hvilke det relative forhold mellem antallet af lægbrødre og munke er beregnet, ikke er de samme gennem hele perioden. I perioden før 1200 er opgørelsen desuden baseret på ganske få, men til gengæld store klostre. Omvendt var enhederne små i sidste delperiode.

Lægbrødrenes andel i et antal europæiske cistercienserklostre 1150-1400. Beregnet på grundlag af Toepfer 1983, s. 52-58.										
Periode	-1200		1200-1250		1250-1300		1300-1350		1350-1400	
Antal klostre	5		7		10		17		18	
Antal og fordeling af personer	Antal i alt	Lægbrødre	Antal i alt	Lægbrødre	Antal i alt	Lægbrødre	Antal i alt	Lægbrødre	Antal i alt	Lægbrødre
		1475	72 %	1482	68 %	2233	66 %	1683	45 %	574

Ikke desto mindre er der en klar tendens. Indtil omkring år 1300 er den relative andel af lægbrødre kun svagt faldende. Der kan med andre ord ikke påvises en rekrutteringsmæssig krise.

Desværre er det kun i meget få tilfælde muligt at følge en kronologisk udvikling i det samme kloster, men de få der er, bekræfter ovenstående tendens. I det ene tilfælde, Les Dunes, steg antallet af lægbrødre faktisk mod slutningen af det 13. århundrede. Først derefter var der et markant fald i antallet af lægbrødre – fra 350 til 125 i perioden fra slutningen af 1200-tallet til 1317. Det er værd at bemærke, at antallet af munke i samme periode faldt fra 181 til 25. I Meaux faldt antallet af lægbrødre fra 90 i 1249 til blot 10 i 1349, mens antallet af munke blev reduceret fra 60 til 43. Af tallene fra Salem fremgår det, at klostret i 1311 havde ikke

færre end 180 lægbrødre. Tolv år senere var tallet faldet til 160, og i 1377 var antallet af lægbrødre nede på 80. I samme periode faldt antallet af munke også, om end faldet er noget mindre drastisk. Nøgternt set er opgørelsen for mangelfuld og oplysningerne for geografisk og tidsmæssigt spredt til at kunne anvendes i en nøjere analyse, men tallene er dog tilstrækkelige til at konstatere, at det ikke kan sandsynliggøres, at lægbrodervæsenet på noget tidspunkt i 1200-tallet befinder sig i en krise, eller at klostrene skulle have vanskeligt ved at rekruttere lægbrødre. Generalkapitlets beslutninger fra 1208 og 1224 vedrørende udlejning af jord lader derfor til at være uden sammenhæng med antallet af lægbrødre i de enkelte klostre.

Spørgsmålet er, hvordan den cisterciensiske godsdrift kan karakteriseres, og hvorledes den udvikler sig fra det 12. til det 14. århundrede. Er der noget kronologisk sammenfald mellem bortforpagtningerne og faldet i antallet af lægbrødre omkring 13. århundredes slutning?

Cisterciensernes godsdrift og bortforpagtning af jord

Historien om de første cisterciensere og deres hensigt med driften af klostrene og deres tilliggender er velkendt. Udgangspunktet for cistercienserklostrene i de første årtier af 1100-tallet var ideologisk set at gøre sig uafhængige af verdslige bånd af enhver art. Fuldbyrdelsen af denne hensigt var imidlertid betinget af, at klostrene var selvforsynende. Således blev det stadfæstet i de første normative dokumenter, at klostrene selv skulle forestå dyrkningen af jorden.¹⁷ Det var ikke tilladt klostrene at eje kirker, møller, slotte, ovne eller modtage indtægter fra tiender. Klostrene måtte heller ikke leve af andre menneskers arbejde, dvs. have fæstere eller livegne tilknyttet deres godser. På dette grundlag organiserede cistercienserklostrene store dele af deres gods som grangier, der skulle ledes af lægbrødre. Grangierne kan opfattes som en slags gård eller gårdkompleks, hvorfra det omgivende dyrkede land blev administreret, og græsgange og overdrev blev holdt under kontrol. Både på kontinentet og i England fik cistercienserklostrene hurtigt organiseret hovedparten af det gods, de fik tildelt som donationer og sjælegaver, som grangier. Dette var ikke uden omkostninger, da det ofte krævede en grundlæggende organisatorisk ændring i driften af den donerede jord, f.eks. hvis jorden i forvejen var beboet og dyrket af bønder.¹⁸

¹⁷ »Exordium Parvum, XV«, s. 434.

¹⁸ Cisterciensernes målrettede og til tider hensynsløse fremfærd i denne proces er velkendt, se bl.a. Jens Anker Jørgensen, »Cistercienserne som jordbesiddere« i Christensen m.fl. (red.) 2002, bd. 2, s. 43-57; L. Lekai 1977, s. 298-303.

I forskningen er der i de seneste par generationer lagt stigende vægt på, at cistercienserne også benyttede sig af andre driftsformer og accepterede såvel livegne og fæstere som kirker og møller. Et af de mest markante eksempler finder vi i 1147, hvor en række klostre tilhørende Savigny-ordenen blev lagt ind under cistercienserordenen. Savigny-klostrene havde siden grundlæggelsen et par årtier tidligere haft fæstere på deres jorde og ejede også kirker og opkrævede tiender. Ved affilieringen blev det af generalkapitlet i Cîteaux tilladt disse klostre at bibeholde deres traditionelle indtægtskilder. Dette tilsyneladende kompromis med ordenens oprindelige ideal er også at spore på en række klostre, der var grundlagt som cistercienserklostre. I anden halvdel af 1100-tallet var antallet af cistercienserklostre, der havde fæstere og/eller ejede kirker, allerede så højt, at der er tale om en regel snarere end undtagelser.¹⁹ Ikke blot var de fleste cistercienserklostre involveret i almindelig hovedgårdsdrift og havde fæstere på deres jorde; ordenens godsdrift var i høj grad også kommercialiseret, og de enkelte klostre spillede en vigtig rolle i forhold til det omgivende lokalsamfund. Grangierne producerede meget ofte til et marked, og en stor del af klostrene havde faste stabelpladser og varehuse i en eller flere af de store købstæder. Disse havde til opgave at sælge og distribuere den del af grangiernes produktion, der ikke indgik direkte i klostrets underhold. Besiddelserne i byerne fungerede også som forvaltningscentre for handelstransaktionerne og ydede lejlighedsvis husly til ordenens medlemmer.²⁰

Grangiedriften var cistercienserklostrenes dominerende driftsform i 1100-tallet og det meste af 1200-tallet, men ordningen var blandet og omfattede såvel grangier, der blev drevet i ordenens eget regi, som traditionel hovedgårdsdrift med fæstere og i nogle tilfælde livegne bønder. I mange tilfælde har disse driftsformer ikke været klart adskilt. Vi ved f.eks., at der kunne være knyttet torper og landsbyer til grangierne, hvorfra den nødvendige arbejdskraft kunne rekvireres.²¹ Under alle

¹⁹ I England havde Rievaulx, Stanley og Kirkstall alle livegne før 1180, men tendensen ses også på kontinentet (Lekai 1977, s. 283-295).

²⁰ Der foreligger ingen gennemgribende undersøgelser eller analyser af »bygårdenes« betydning for cistercienserklostrene, men det er påvist, at der var bygårde knyttet til en række tyske cistercienserklostre allerede fra 1100-tallet. Bygårdene var som hovedregel ledet af en lægbroder. Se Toepfer 1983, s. 87-88. Vedrørende cisterciensernes engagement i handel m.v., se Winfried Schich, »Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Mittelalter: Handel und Gewerbe«, i Elm m.fl. (red.) 1981, s. 217-236. Derudover er det værd at notere sig, at de cisterciensiske nonneklostre oftest lå i byerne. Blandt danske klostre eller klostre med danske forbindelser var dette f.eks. tilfældet i Roskilde og Rostock.

²¹ På Esrum Kloster finder vi et par eksempler på dette, se Jørgensen 1987, s. 38-40. Det samme gjorde sig gældende på flere nordengelske cistercienserklostre (Platt 1969, s. 80-84).

omstændigheder har cistercienserne haft nære forbindelser til det omgivende samfund gennem en omfattende markedsproduktion og har givetvis været lige så afhængige af konjunkturelle forhold med hensyn til befolkningsvækst og prisudvikling, som det var tilfældet for de jordrotter, der drev deres godser som hovedgårde med tilknyttet hoveri og lejet arbejdskraft.²²

I Danmark blev Sorø kloster omdannet til et cistercienserkloster, da ærkebiskop Absalon i 1162 donerede det tidligere benediktinerkloster til cistercienserne. Med den magtfulde Hvideslægt som velyndere lykkedes det hurtigt klostret at blive ejer af betragtelige landområder. Omkring 1215 har de samlede besiddelser været på mellem 60 og 70 bol jord.²³ Selvom klostret bestræbte sig på at samle alt sit gods i sammenhængende enheder, der lettede administrationen, lykkedes det aldrig helt. I begyndelsen af 1200-tallet befandt ca. 60 % af klostrets besiddelser sig i klostrets opland, men en stor del af det var spredt i små enheder. Meget af den jord, cistercienserne i Sorø tilegnede sig, var forbundet til grangier, og i 1186 er der dokumentation for, at klostret havde fået etableret i alt 5 grangier inklusive klostergrangien. I de efterfølgende årtier fortsatte tendensen med at forvandle de landsbyer, som klostret fik doneret, til grangier. Men der var også land, der befandt sig uden for grangiesystemet. I et diplom fra 1198 finder vi f.eks. 6 hovedgårde, der ikke var omdannet til grangier, samt to landsbyer, og imellem 1186 og 1197 ratificerede ærkebiskop Absalon i et diplom en række landområder tilhørende klostret i Sorø, hvori der nævnes 9 hovedgårde uden for grangiesystemet (*exteriores mansiones*). Nogle af disse hovedgårde befandt sig langt væk fra klostret, men ikke alle sammen. Vi har ikke nogen dokumentation for, hvordan disse hovedgårde blev drevet og administreret, men Nils Hybel finder det sandsynligt, at de blev bestyret af en forvalter på vegne af munkene. Vi kan altså konstatere, at der omkring 1200 var knyttet såvel grangier som almindelige hovedgårde til klostret. Men dette ændrede sig i tiden op til 1250, hvor hovedgårdene uden for grangiesystemet forsvandt, og antallet af grangier øgedes fra ni til ti. Samtidig voksede antallet af landsbyer fra 2 til 24.²⁴ Det må formodes, at det er på denne baggrund, James France anslår, at hvor grangier (ladegårde) udgjorde næsten tre fjerdedele af alle klostrets besiddelser i 1186 og hen ved halvdelen i 1198, repræsenterede de i 1248 i

²² Om cisterciensernes kommercialiserede kvæg- og fåreavl, se især Donkin 1962/63; Eckenrode 1973.

²³ Nørlund 1924. For en diskussion af Nørlunds arbejde vedrørende Hvideslægtens besiddelser og donationer til klostret i Sorø, se Ulsig 2000, s. 89ff. Størrelsen af et bol varierer, men til sammenligning angiver Nils Hybel, at Kong Valdemar ejede ca. 100 bol på Falster, der samlet bestod af 354 bol (Hybel 1995, s. 261).

²⁴ Hybel 1995, s. 267f.

alt kun ca. en tredjedel af godset.²⁵ Om jordfordelingen i landsbyerne har vi ikke megen viden, men i 1252 nævnes der *vilici*, bryder, i et kongeligt gavebrev til klostret i Sorø. Det kunne tyde på, at stabiliseringen af antallet af grangier fra 1198 til 1248 blev ledsaget af en tendens til at forpagte det land bort, der befandt sig uden for grangiesystemet. Det var således ikke de eksisterende grangier, der blev bortforpagtet, men klostrets øvrige jordbesiddelser. Hvilken udbredelse forpagtningsfænomenet i Sorø havde, er svært at sige.

I 1166 blev benediktinerklostret i Veng omdannet til et cistercienserkloster, hvorefter klostret blev flyttet til Kalvø. Men da der var problemer med vandforsyningen, så munkene sig i 1172 nødsaget til at flytte klostret til Øm, der blev dets endelige beliggenhed. I de seks år, der var forløbet, lader det til, at klostret havde tilegnet sig op mod halvdelen af den jord, det besad i tiden lige inden Reformationen, og der er flere eksempler i kilderne på, at klostret modtog adskillige landsbyer og kirker i tiden lige omkring 1200.²⁶ Trods klostrets indsats for at samle godset gennem køb og salg, blev arronderingen aldrig fuldbragt, især fordi en del af den jord klostret modtog i løbet af 1200-tallet, befandt sig langt væk. Der er belæg for, at klostret i 1200-tallets første halvdel havde i hvert fald to grangier, hvortil der har været knyttet lægbrødre, og det er også overvejende sandsynligt, at Øm kloster administrerede andre dele af deres jord som grangier.²⁷

Men grangiesystemet var ikke den eneste driftsform, der var i anvendelse i Øm Kloster. I Øm Klosters krønike er der referencer til *vilici et coloni* i tiden umiddelbart efter 1250 i et privilegiebrev, der blev udstedt til klostret af Kong Abel, og i 1250'erne og 1260'erne er der adskillige andre henvisninger til *vilici*.²⁸ Om de pågældende *vilici* havde status som forpagtere eller fæstere, er lidt usikkert, men under alle omstændigheder er det vidnesbyrd om, at klostret også var involveret i andre driftsformer end grangiedriften. Det er dog ikke til at sige, hvad forholdet var mellem klostrets fæstegods og grangierne, eller i hvilket nærmere omfang bortforpagtninger har fundet sted.

Ekspansionen i Esum Klosters jordbesiddelser var kraftigst i tiden fra klostrets grundlæggelse i 1151 til ca. 1230. Herefter blev godsgaverne reduceret i størrelse, og væksten i den samlede godsmængde tog af. I første halvdel af 1300-tallet fik godset atter flere store donationer, men i tiden efter den sorte død synes godsforøgelsen at være gået i stå.

²⁵ France 2003, s. 66.

²⁶ Hybel 1995, s. 261.

²⁷ Hybel 1995, s. 270.

²⁸ »Exordium Monasterii Caræ Insulæ«.

Hovedparten af jorden blev doneret til klostret som sjælegaver, men klostret udviste samtidig en aktiv godspolitik ved at indgå mageskifter og foretage opkøb af jord og ved at optræde som pengeudlånere mod pant i jord. Brødrene i Esum lader til at have haft god succes med arronderingen af gods omkring deres hovedbesiddelser. Allerede fra den tidligste tid og videre gennem det 13. århundrede forsøgte klostret aktivt at nå dertil gennem køb, salg og mageskifter, og i begyndelsen af det 13. århundrede var stort set alt gods konsolideret, på nær nogle markante undtagelser, som f.eks. klostrets besiddelser i Skåne og Halland.²⁹ Generelt var Esum klostres gods på Sjælland særdeles velarronderet gennem det meste af klostrets levetid.

Dannelsen af grangier lader til at have taget fart allerede kort efter cistercienserklostrets grundlæggelse. I 1158 havde Esum én grangie, men tyve år senere, i 1178, havde klostret fået etableret 7 grangier. Væksten i antallet af grangier fortsatte ind i det 13. århundrede, idet klostret i 1211 havde 10 grangier, og muligvis 13 i 1228. Af kilderne kan man se, at navne på fem landsbyer forsvinder i løbet af 1100-tallet, og i første halvdel af 1200-tallet forsvinder yderligere et par navne. Dette kunne være et vidnesbyrd om, at landsbyerne var blevet nedlagt som et led i etableringen af grangier, men vi ved det strengt taget ikke. Landsbyerne kan f.eks. være fortsat under andre navne eller blot være blevet knyttet tættere til en hovedejendom, således at de ikke længere blev opfattet som selvstændige driftsenheder. Antallet af grangier blev dog utvivlsomt forøget i første halvdel af 1200-tallet, som det var tilfældet i Sorø.

Men Esum kloster begrænsede sig ikke til blot at drive deres gods som grangier. I 1228 nævnes fire landsbyer, der lå uden for grangiesystemet. Disse blev aldrig omdannet til grangier, i hvert fald er der ikke tegn på i kilderne, at klostret oprettede nye grangier efter 1228. Derudover kan vi se, at ved etableringen af grangierne i Borsholm, Stenholt og Agnesio forblev de torper, der knyttede sig til hovedejendommen, uberørte.³⁰ Måske har de både drevet deres egen jord og deltaget i driften af hovedejendommen, dvs. selve grangien. Det kan også være, at torperne på et senere tidspunkt blot blev underordnet grangiedriften. Vi ved det ikke, men under alle omstændigheder tyder det på, at grangiesystemet ikke har eksisteret i en rendyrket form på Esum Kloster. Dette underbygges desuden af, at klostrets besiddelser i Huseby/Skærød, Holløse og Nørre Herlev må betragtes som selvstændige smågodser i begyndelsen af 1200-tallet, og ikke blot som strøgods knyttet til Esum.

²⁹ Jørgensen 1987, s. 38-40.

³⁰ *Danmarks Stednavne* nr. 2, s. 30-31. Agnesio er ifølge samme værk, s. 42, en forsvundet bebyggelse der formentlig lå i Esbønderup Sogn.

Holløse blev senere omdannet til en grangie, hvilket også kan have været tilfældet for Nørre Herlev. Men for Husebys vedkommende er det sandsynligt, at godset blev drevet som en hovedgård af en forvalter.³¹ Klostret tilegnede sig desuden noget strøgods hist og her, der ikke blev drevet under grangiesystemet, men sandsynligvis af de landboer, der omtales i kilderne 1151 og 1158 og også i tidsrummet 1173-1228.³² Klosters privilegier i bl.a. 1250 og 1252 formuleredes også som gældende for såvel besiddelser som landboer.³³

Overordnet set fungerede grangiesystemet i første halvdel af 1200-tallet som den primære driftsform, men der var enkelte svaghedstegn. F.eks. mistede Tømmerup efter 1211 sin status som en mere betydningsfuld besiddelse, hvilket kunne tyde på, at der var enten var problemer med anlæggelsen af en grangie her, eller at man havde omlagt godsdriften. Desuden optræder Ladebo, Kirkholm og Ufholt³⁴ i 1228 som nyoprettede grangier, men siden hører vi intet til dem. Måske overgik de efterhånden til en anden driftsform.

De første bryder – dvs. forvaltere, godsbestyrere – dukker op i Esrums privilegier i 1259, da det i Kong Erik 5. Glippings privilegiebrev til klostret nævnes, at såvel bryder som klostrets landboer var fritaget for leding.³⁵ Lægbrødre og grangier nævnes fortsat i 1268, men bryder og gårdsæder begynder at optræde i kilderne i anden halvdel af 1200-tallet på bekostning af de førstnævnte. Det kan skyldes det forhold, at klostret blot lod være med at skabe nye grangier, efterhånden som klostret fik nyt gods. Bryder nævnes desuden kun 1259 og 1268, så det er svært at sige, hvor udbredt det var.

I begyndelsen af 1300-tallet nævnes grangier fortsat sammen med brydegårde,³⁶ og generelt spredte brydegodssystemet sig til stadig flere af Esrums besiddelser i løbet af 1300-tallet. Der kan desuden identificeres fæstegårde blandt klostrets strøgods. Omkring 1350 har en stor del af godset formodentlig været drevet under brydegodssystemet, mens grangiedriften var stærkt på retur. Vi ved det dog ikke sikkert. Fæstegodssystemet var formentlig lidt mere udbredt end før 1300.³⁷ Proces-

³¹ Hybel 1995, s. 267.

³² Herunder bl.a. Kong Valdemars stadfæstelse af klostrets privilegier i tiden efter 1173 (*Codex Esromensis*, brev 81, s. 88).

³³ Jørgensen 1987, s. 39.

³⁴ Ufholt er en endnu ikke identificeret lokalitet, der muligvis har været en del af klostrets hallandske besiddelser. Se stednavneregistret i Christensen m.fl. (red.) 2002, bd. 2, s. 233.

³⁵ *Codex Esromensis*, brev 50, s. 65.

³⁶ *Codex Esromensis*, brev 92, s. 99-101.

³⁷ Jørgensen 1987, s. 53.

sen med bortforpagtning af jord er det i Esrum ikke muligt at tidsfæste med nøjere præcision. Fra den jordebog, klostret udarbejdede i 1497, ved vi, at jord, der tidligere var blevet drevet som grangier, var blevet splittet op og forpagtet bort. Men hvornår omlægningen fandt sted, fremgår ikke af kilderne, selvom alt peger i retning af, at grangiesystemet mødte sin undergang i anden halvdel af 1300-tallet.

Sammenfattende står det således klart, at de danske cisterciensere på intet tidspunkt drev deres besiddelser udelukkende under grangiesystemet, idet der allerede tidligt kan påvises landboer og fæstere på klostrenes ejendomme. Desuden havde flere klostre allerede i 1100-tallet kirker og jorder, hvor der opkrævedes tiende.³⁸ Det tidligste vidnesbyrd om tilstedeværelsen af *vilici*, sandsynligvis bryder, der forpagtede jord, finder vi i 1237 i Ryd.³⁹ Den næste reference findes i Løgum i 1249, og Vitskøl og Sorø følger efter i 1252, og sluttelig Esrum i 1259. Det lader altså til, at forpagtningssystemet begyndte at tage til i styrke omkring 1250, men ikke meget før. Men vi ved, at der var enkelte klostre, der allerede før denne tid besad jord, der var forpagtet bort til *vilici*. Vi ser således, at henholdsvis Ryd allerede i 1209 og Løgum i 1228 fik doneret jord, hvortil der var knyttet *vilici*.⁴⁰ I hvilket omfang forpagtningerne fandt sted, er det imidlertid svært at sige noget om; det er ikke sikkert, det drejede sig om andet end mindre besiddelser før 1300 for cisterciensernes vedkommende. Vi ved heller ikke, om forpagtningerne vedrørte ejendomme, der tidligere var blevet drevet som grangier, eller om der var tale om gods, der var blevet administreret som en hovedgård med en forvalter i spidsen.

Ser vi uden for Danmarks grænser, er der fra slutningen af 1100-tallet dokumentation for, at forpagtningssystemet ganske langsomt begyndte at vinde indpas i godsdriften på en række cistercienserklostre.⁴¹ Således modtog det walisiske kloster Margam leje for nogle af klostrets besiddelser allerede i 1188, mens dets nabo, Strata Florida, udlejede jord i 1202. Kort efter 1180 begyndte det irske Holy Cross ligeledes at udleje jord. Da generalkapitlet i Cîteaux i 1208 vedtog, at det mindst brugbare land kunne lejes ud, lader det således til at være en accept af en allerede eksisterende praksis. Reglerne vedrørende udlejning af jord blev i løbet af 12- og 1300-tallet et tilbagevendende emne på det årlige generalkapitel. I begyndelsen var udlejning kun tilladt i kortere perioder. Senere blev livstidsforpagtninger og -fæster også tilladt, og endelig,

³⁸ McGuire 1982, s. 108.

³⁹ Hybel 1995, s. 267.

⁴⁰ Hybel 1995, s. 271.

⁴¹ Følgende afsnit er primært baseret på Lekai 1977, s. 307-310.

i begyndelsen af 1300-tallet, blev fæsternes og forpagtneres arvemæssige rettigheder anerkendt. Forpagtningerne og bortfæstningerne var ofte betinget af den lokale sædvane, men der er en tendens til, at partsfæster og naturaliebetaling gradvist måtte vige for pengebetalinger.

I Frankrig var forpagtningsprocessen i fuld gang i det meste af 1200-tallet, og udlejning af jord var almindelig allerede i første halvdel af halvdel af århundredet. Det er der flere tegn på. Bl.a. skrev Stephen af Lexington, der var abbed på klostret i Savigny, i 1230 en vejledning i driften af klostrenes gods til sine med-abbeder. Her anbefalede han, at abbederne hvert år sendte to munke ud til alle klostrets fæstere og forpagtere for at se, hvor meget land de hver især lejede, og hvad de var forpligtet til at betale i penge, korn eller arbejdsydelse. De resulterende optegnelser skulle gemmes i klostrenes arkiver.⁴² I begyndelsen af 1300-tallet lader overgangen til udlejning af land at være tilendebragt i det meste af Frankrig.⁴³

Inden for grænserne af det nuværende Tyskland var de fleste klostre involveret i udlejning af jord i de første årtier efter 1300, hvor processen var på sit højeste. Før 1300 er der imidlertid ikke meget der tyder på, at det var udbredt, men der er dog eksempler. F.eks. fremgår det af kilderne, at klostret i Himmerod i 1228 forpagtede grangier bort til lægbrødre, og at grangier i et par tilfælde kom til at fungere som administrative centre for udlejet klostergods.⁴⁴ En samlet kronologisk undersøgelse af cisterciensernes forpagtningsproces på tysk jord har dog ikke ladet sig finde.⁴⁵

I England er der tilsvarende vanskeligheder. Der er rigeligt med glimrende kildemateriale til de enkelte klostre, men det har ikke været muligt at finde frem til en samlet, systematisk oversigt eller kronologi over bortforpagtningen af cisterciensernes jord. Men ud fra nogle eksempler konkluderer Colin Platt, at man i enkelte klostre kan se, at udlejning af land var en anvendt praksis i anden halvdel af 1200-tallet, men at det generelt lader til, at det først i løbet af 1300-tallet for alvor blev almindeligt at forpagte jorden bort.⁴⁶ Nogle engelske klostre begyndte dog at forpagte bort længe før denne tid. F.eks. ved vi, at klostret Beaulieu i perioden 1205-1250 købte land, der umiddelbart efter blev lejet ud.⁴⁷

⁴² Henvisninger til sådanne optegnelser er ikke blevet fundet under arbejdet med nærværende artikel.

⁴³ Lekai 1977, s. 309 (uden detaljer og litteraturhenvisninger).

⁴⁴ Toepfer 1983, s. 103-104.

⁴⁵ Wolfgang Ribbe angiver tendensen, men uden detaljer og anvendelige litteraturhenvisninger (»Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Mittelalter: Agrarwirtschaft«, i Elm m.fl. (red.) 1981, s. 206.

⁴⁶ Platt 1969, s. 94-98.

⁴⁷ Lekai 1977, s. 292.

Blandt de fremhævede eksempler hos Platt finder vi Meaux-klostret, der i de sidste årtier før 1300 befandt sig i økonomiske vanskeligheder og forsøgte at reducere den betragtelige gæld ved at leje noget af jorden ud. Af klostrets krønike fremgår det, at abbeden omkring 1280 forpagtede klostrets vigtige ejendom i Skerne ud, og der er yderligere dokumentation for, at tre andre grangier mødte samme skæbne i denne periode. I Kirkstall havde brødrene kort før 1300 udlejet en af deres grangier til en velhavende foged (provost), og ti år senere finder vi det første eksempel fra Fountains, hvor klostret forpagtede en af sine grangier bort, interessant nok til en af klostrets lægbrødre. Lægbroderen dyrkede hovedgårdsjorden, og Colin Platt skriver, at han samtidig optrådte som forvalter (bailiff) og indsamlede jordrentebetalingen for abbeden. Til grangien var der desuden tilknyttet seks frie fæstere (free tenants) og yderligere tretten, der som livegne var bundet til jorden (bond tenants).⁴⁸

I tiden umiddelbart efter Pesten lader det til, at bortforpagtningen var i fuldt flor, og i slutningen af 1300-tallet kom hovedparten af cistercienserklostrenes indtægter fra leje af jord.⁴⁹

Tendensen til bortforpagtning af cisterciensisk klostergoods lader til at være generel for forskellige egne af Vesteuropa, idet klostrene i Wales og Irland forpagtede bort allerede i slutningen af 1100-tallet, mens cisterciensisk klosterjord i England blev udlejet i det meste af 1200-tallet, især fra århundredets anden halvdel. I Frankrig ser vi ligeledes, at bortforpagtninger fandt sted i hele 1200-tallet, mens de danske cisterciensere forpagtede bort til bryder fra 1200-tallets begyndelse, sandsynligvis før.

Selvom denne undersøgelse er baseret på et spredt kildegrundlag, er mønstret i bortforpagtningerne dog tilstrækkeligt til at hævde, at cistercienserne begyndte at udleje deres jord, *inden* antallet af lægbrødre begyndte at falde, og især inden antallet faldt relativt i forhold til antallet af munke. Alene af den grund bør sammenhængen anfægtes, ja klart bestrides. Dertil kommer den omstændighed, at karakteren af og udviklingen i den cisterciensiske godsdrift i Danmark, England og på kontinentet har adskillige paralleller til den øvrige godsdrift i samtiden, især hvad angår tendensen til bortforpagtning. På kontinentet havde de fleste større gejstlige godser allerede fra det 11. århundrede forpagtet en eller flere af deres hovedgårde bort mod et fast årligt beløb, og i 1100-tallets Europa synes forpagtningssystemet at være ganske udbredt blandt de større godser. Dokumenter fra en række gejstlige

⁴⁸ Lekai 1977, s. 97.

⁴⁹ Lekai 1977, s. 309.

godser i Tyskland og Frankrig viser, at denne udvikling fortsatte i 1200-tallet.⁵⁰

Den stigende tilbøjelighed til bortforpagtning af jord var ikke et enestående fænomen for cistercienserklostrene, men derimod et generelt træk for storgodsdriften i perioden. Men hvor de generelle ændringer i godsdriften oftest er søgt forklaret inden for rammerne af makroøkonomiske teorikomplekser, hvor den generelle økonomiske og demografiske udvikling har været betragtet som drivkræfterne bag de ændrede driftsformer,⁵¹ så er det betænkeligt og historiografisk påfaldende, at ændringerne i cisterciensernes godsdrift primært har været tilskrevet endogene faktorer. Årsagerne til ændringerne har været søgt internt i det cisterciensiske univers, og de økonomiske forhold har generelt været betragtet ud fra et snævert cisterciensisk perspektiv, hvor f.eks. tendensen til bortforpagtning af jord direkte tilskrives en nedgang i antallet af lægbrødre eller tiendestridigheder mellem kirkemagten og cistercienserordenen.

Det er en nærliggende tanke, at Cisterciensernes omfattende grangiedrift og den mytedannelse, der er vokset op omkring de romantiserede cisterciensiske reformidealer, på trods af ønsket om at skelne mellem ideal og virkelighed, har forstærket opfattelsen af, at Cistercienserne drev deres godser på en i alle henseender unik måde. Cistercienserne gjorde angiveligt deres bedste for at fastholde deres oprindelige idealer om at drive klostergodset i eget regi. Når de så alligevel begyndte at leje jorden ud mod faste indtægter, så måtte det jo ifølge en idealiseret tankegang skyldes, at de var tvunget til det, f.eks. fordi de ikke kunne få et tilstrækkeligt antal lægbrødre til at dyrke jorden. Men ud over de netop nævnte problemer ved at udelukke de generelle udviklingsmønstre så bygger denne slutning implicit på, at lægbrødrene var *sine qua non* for den cisterciensiske godsdrift, og ydermere, at et stort antal af dem var nødvendige for den omfattende selvdrift. Men som det allerede er bemærket, så var det langt fra alt cisterciensisk gods, der var omlagt til grangier. Spørgsmålet er, hvilken rolle lægbrødrene i det hele taget spillede i godsdriften. Var cistercienserklostrene afhængige af et stort antal lægbrødre for at drive godserne?

⁵⁰ Udviklingen i middelalderens godsdrift er overskueligt beskrevet i Hybel 1994. En særskilt analyse af den danske godsdrift findes i Hybel 1995. For en systematisk gennemgang af udviklingen i storgodsdriften i Tyskland i højmiddelalderen, se Rösener 1992, s. 16-31, 72-94. En detaljeret gennemgang af hele den vesteuropæiske godsdrift findes i den klassiske Duby 1969 [1962]. Se også Miller & Hatcher 1978.

⁵¹ For en systematisk og kritisk gennemgang af teorierne, se Hatcher & Bailey 2001.

Lægbrødrenes rolle i cisterciensernes godsdrift

Historiografisk betragtet er cisterciensernes lægbrodervæsen blevet opfattet ganske forskelligt. Nogle forskere har opfattet lægbrødrene som eksempelvis »arbejdere i munkeklæder«, »kvalificeret arbejdsgruppe med monastisk fortegn« eller som »prototypen på virksomme mennesker«. Ifølge disse opfattelser skulle lægbrødrene uden forbehold stille deres arbejdskraft til rådighed for klostrene, og de er generelt blevet anset for at være selve indbegrebet af cisterciensernes godsdrift.⁵² Lægbrødrene er af andre forskere dog også blevet karakteriseret som »medbesiddere af klostrenes goder« og som en loyal gruppe af mennesker, der samvittighedsfuldt var i stand til at varetage opgaver, der oversteg eventuelle daglejeres formåen.

Den opfattelse, som har været fremherskende de seneste årtier, fremstilles af Louis Lekai i *The Cistercians*.⁵³ Her karakteriseredes lægbrødrene som ordenens arbejds- og erhvervmæssige rygrad. Lægbrødrene tog sig bl.a. af den række af forskellige håndværk, der var knyttet til driften af selve klostret, hvilket bl.a. omfattede smede, murere, tømrere, skomagere, vævere, farvere, valkere og kokke. På grangierne tog lægbrødrene sig af det daglige arbejde i marken samt alt det arbejde, der almindeligvis knyttede sig til driften af et middelalderligt landbrug, herunder videresalg af den overskydende landbrugsproduktion og vedligeholdelse af grangiens bygninger. Lægbrødrenes rolle var helt afgørende for driften af godserne og dyrkningen af jorden: »*The historical significance of Cistercian laybrotherhood, however, lies in the fact that it was through the organized labor of unprecedented numbers of conversi that, at least for a century, the Order took a leading role in agrarian expansion and facilitated the unparalleled multiplication of Cistercian establishments throughout Europe.*«⁵⁴ Lekai er af den opfattelse, at lægbrødrene i hovedsagen tog sig af alt det manuelle arbejde på grangierne igennem hele 1100-tallet. I de tilfælde, hvor ekspansionen i klostrenes besiddelser oversteg væksten i antallet af lægbrødre, var klostrene nødsaget til at udleje jorden eller anvende lejet arbejdskraft. Lekai undersøger ikke lægbrødrene

⁵² For en historiografisk oversigt over forskningslitteraturen vedrørende cisterciensernes lægbrødre, se Toepfer 1983, s. 38-43. Toepfers eget arbejde var i direkte opposition til Ernst Werners arbejder, hvis marxistisk inspirerede analyse af lægbrodervæsenet førte til den opfattelse, at cisterciensermunkene systematisk udnyttede og undertrykte lægbrødrene, se f.eks. Werner 1953. Ifølge Werner var lægbrødrene »reine Arbeiter«, rekrutteret direkte fra bonde- eller håndværkerstanden. Selv efter udgivelsen af Toepfers grundige og lærde afhandling om lægbrødrene fastholdt Werner stædigt sit synspunkt. For historiografiske betragtninger herom, se Borgolte 1996, s. 333-334.

⁵³ Lekai 1977, s. 334-346.

⁵⁴ Lekai 1977, s. 337.

nes arbejdsopgaver i selve godsdriften nøjere. Han konstaterer blot, at der på de fleste af de ældre klostre kan påvises brug af lejet arbejdskraft allerede i 1100-tallet, og at klostrene blev mere afhængige af sekulær arbejdskraft, efterhånden som problemerne med rekrutteringen af lægbrødre voksede.

Denne opfattelse findes gengivet hos andre historikere, f.eks. Brian Patrick McGuire og James France.⁵⁵ Begge er af den opfattelse, at sekulær arbejdskraft ikke spillede nogen videre rolle, før klostrene, angiveligt som følge af mangel på lægbrødre, i løbet af 1200-tallet begyndte at antage denne gruppe af mennesker til at varetage arbejdsopgaverne på klostret og grangierne. Ingen af de nævnte værker baserer deres udsagn på en systematisk analyse af lægbrødrenes rolle i driften af grangierne, selvom der allerede var udgivet afhandlinger, der talte for, at lægbrødvæsnet primært varetog ledelsesmæssige arbejdsopgaver, og at klostrene var helt afhængige af lejet arbejdskraft.

I *The Monastic Grange in Medieval England* foretog Colin Platt således i slutningen af 1960'erne en analyse af grangiedriften på en række engelske klostre.⁵⁶ Han undersøgte, hvorledes processen med etablering, konsolidering og dyrkning af grangierne foregik, og kunne derudfra konstatere, at dyrkningen af den samlede hovedgårdsjord og rydningen og indhegningen af nye grangier og tilliggende krævede en betragtelig mængde permanent arbejdskraft. Fra tid til anden var det desuden nødvendigt at supplere med »casual labour«. Omfattende rekruttering af lægbrødre var ifølge Platt ikke løsningen med henblik på at få varetaget alle de nødvendige arbejdsopgaver. Lægbrødrene var en integreret del af klostrets samfund, og klostret var forpligtet til at sørge for sine indvånere, hvad enten de var syge eller raske, unge eller gamle. Mange af klostrets simple rutineopgaver ville det være bedre at sætte tjenestefolk til at udføre, og det har næppe været økonomisk at anvende lægbrødre som egentlige landbrugsarbejdere. Lægbrødrene var derfor aldrig tiltænkt en rolle som blot billig arbejdskraft. Tværtimod var deres hovedopgave allerede fra begyndelsen at stå for ledelsen og administrationen af grangierne.

Platt er af den opfattelse, at lægbrødrene i de tidligste år ganske sikkert har fungeret som pionerer ved rydningen til og etableringen af de

⁵⁵ Brian Patrick McGuire noterer, at »... as the supply of laybrothers dwindled, the monks came to depend first on hired peasant labour and finally had to allow peasants to rent land from them and pay a yearly amount.« (McGuire 1982, s. 182). James France skriver: »The main occupation of the laybrothers was agricultural work on the home farm and on the outlying granges under the supervision of one of their own number« (France 1992, s. 153).

⁵⁶ Følgende afsnit er baseret på Platt 1969, s. 76-93.

første grangier gennem indhegning m.v. Men klostrene fik hurtigt tilført så meget jord, at det krævede store ressourcer at omlægge jorden til grangier og drive disse. Størrelsen af grangierne varierede kraftigt. De mindste var ofte ikke større end 70-80 acres (28-32 hektar) mens de største var enorme, undertiden over 1000 acres (400 hektar). Gennemsnitligt lader grangierne i Yorkshires lavland til at have været mellem 300 og 500 acres. Platt benytter mandskabslisterne fra nogle benediktinske hovedgårde, der har haft nogenlunde samme størrelse som den gennemsnitlige cisterciensiske grangie, til at identificere omfanget af det nødvendige faste personale. På Wellingborough, en hovedgård, der lå i Northamptonshire og hørte under Crowland-klostret, var der f.eks. tilknyttet otte plovmand, to kuske/vognmand, en kodriver, en svinehyrde, tre fårehyrder, en maltgører og en malkepige. Hollingbourne, der var en kentisk hovedgård tilhørende Christ Church-klostret i Canterbury, havde tilknyttet otte plovmand, en fårehyrde, en svinehyrde, en oksehyrde, en kodriver, en gedehyrde og en malkepige. Begge eksempler er fra slutningen af 1200-tallet, men Platt mener ikke, at der er grund til at antage, at hovedgårdens faste personale var meget anderledes i hverken antal eller type end et århundrede tidligere. En gennemsnitlig hovedgård har derfor haft behov for i hvert fald 10-15 personer, der var fast tilknyttet driften af hovedgårdsjorden. Dertil skal lægges den ekstra arbejdskraft, der var påkrævet ved høsttid.

Af Platts undersøgelse fremgår det, at der også var cistercienserklostre, der i midten af 1200-tallet benyttede lejet arbejdskraft til at forestå nogle af de traditionelle arbejdsopgaver på grangierne. F.eks. er der bevaret nogle lønregnskaber fra cistercienserklostret i Kingswood. Af disse fremgår det, at Haselden Grange i 1255 udbetalte løn til syv plovmand, fem oksedrivere, tre hestedrivere, to vognmand/kuske, to høstmænd, en hesteoppasser, en kok og hans medhjælp, mindst to ladedrenge, en kodriver og en svinehyrde, i alt mindst 26 personer. På Upper Grange bestod det hyrede personale af tre plovmand, fire kuske, en vognmand, en høstmand, en hesteoppasser, en kok og en kodriver, og på klostrets andre grangier blev der også udbetalt hyre til lejet arbejdskraft, f.eks. Lower Grange (fjorten), Tetbury (otte), Calcot (ni), Osleworth (ti), Egge (ti), Chartshull (fem) og Bagston (fem). Da grangierne stadig blev drevet i cisterciensernes eget regi, må man ud over det nævnte personale regne med, at der har været et mindre antal lægbrødre, der har stået for ledelsen af arbejdet. Som det var tilfældet på de benediktinske hovedgårde, kan vi hos cistercienserne se, at det i hvert fald krævede et fast personale på ti personer til at forestå den daglige drift af grangien, alt afhængigt af dennes størrelse.

Platt mener desuden, at lægbrødrene allerede ved klostrenes grundlæggelse har haft en ledende rolle og fremhæver i den forbindelse yderligere nogle eksempler, der peger i retning af, at cistercienserne benyttede sig af lønnet arbejdskraft. I slutningen af 1100-tallet lå cistercienserklostrene Thame og Woburn i stridigheder omkring retten til noget jord. Ved sagens afslutning blev det blandt andet dikteret, at Thame skulle besidde retten til først at rekruttere høstmandskab i den nærliggende landsby, hvori begge klostre plejede at rekruttere ekstra arbejdskraft.⁵⁷ Om klostrene også har benyttet lønnede arbejdere til de daglige opgaver, får vi desværre ikke at vide.

Der er desuden adskillige eksempler på cistercienserklostre, heriblandt Meaux, Sibton, Kirkstall og Furness, der gennem donationer sikrede sig rettigheder til sekulær arbejdskraft. Og fra Fountains' brevsamling ved vi, at klostret sikrede sig arbejdskraft fra syv bondefamilier i forbindelse med grundlæggelsen af grangien Thorpe Underwood.

Sluttelig påviser Platt ved hjælp af arkæologiske vidnesbyrd, at der på en lang række engelske grangier har været bosat bønder og arbejdere i umiddelbar nærhed af grangiens administrative bygninger.

Der kan for Platt således ikke herske tvivl om, at lønnet arbejdskraft – også i form af individer, der var fast tilknyttet – har været nødvendigt for driften af de engelske cistercienseres grangier, hvilket implicit peger i retning af, at lægbrødrene optrådte som arbejdsledere på grangierne i denne periode.

Platts iagttagelser bakkes op af nogle af de tilgængelige kvantitative data. Klostret Meaux i England havde f.eks. i 1249 13 grangier og 90 lægbrødre.⁵⁸ En del af lægbrødrene har givetvis opholdt sig inden for klostermurene, hvor de har forestået forskellige håndværk og taget sig af klostergrangien og frugthaven m.v. Det er ikke urimeligt at antage, at dette lagde beslag på omkring en tredjedel af lægbrødrene. Der har i så fald været 4-5 lægbrødre til at styre og administrere hver grangie. Som Platts argumentation viste, har dette antal langt fra været tilstrækkeligt til at udføre alt arbejdet på de ofte meget store landbrugsenheder.

Fra en håndfuld tyske cistercienserklostre foreligger information, der kan give os et mere detaljeret billede af lægbrødrenes rolle i driften af grangierne. Michael Toepfer analyserede i *Die Konversen der Zisterzienser* otte forskellige tyske cistercienserklostre med henblik på at afdække lægbrødrenes rolle. Fra alle de klostre, der indgik i undersøgelsen, ved vi, at embedet som grangiemester (*magister grangiarius*) generelt blev

⁵⁷ Platt 1969, s. 84.

⁵⁸ Platt 1969, s. 81.

bestridt af lægbrødre, og at disse sædvanligvis var betroet deres hverv i en periode på op til 10-15 år; men aldrig for livstid.⁵⁹

En af grangiemesterens primære arbejdsopgaver var at forestå den daglige ledelse af grangien. Han skulle have overblik over de arbejdsopgaver, der skulle udføres, og var bemyndiget til at uddelegere de forskellige ansvarsområder blandt de øvrige lægbrødre samt rekvirere den nødvendige eksterne arbejdskraft. På mange måder kan der drages paralleller mellem grangiemesterens position og den, vi finder hos andre samtidige godsforvaltere (engelsk: *bailiffs*), hvis arbejdsopgaver blev specificeret i nogle af 1200-tallets landbrugsmanualer. Af beskrivelsen af forvalterens arbejdsopgaver og ansvarsområder i en ad disse, *Seneschaucy*, fremgår det, at kravene til forvalterens faglige kundskaber og menneskelige egenskaber har været ganske høje. Han skulle blandt andet være loyal og vidende, således at han var i stand til at træffe fornuftige og kloge beslutninger på egen hånd og ikke behøvede at konsultere godsejeren eller stewarden unødvendigt.⁶⁰ Man må forestille sig, at dette også har gjort sig gældende for cisterciensernes grangiemestre, der ud over at bestride de nævnte ledelsesopgaver også var betroet andre hverv, der krævede en høj grad af selvstændighed og beslutningskraft.

På klostrene Altenberg, Salem, Pforte, Himmerod, Heisterbach og Haina er der dokumentation for, at grangiemesteren tog aktiv del i arronderingen af klostrets gods og optrådte selvstændigt med hensyn til køb, salg, og mageskifter. På nogle af klostrene gennemførte grangiemesteren derudover bortforpagtninger af strøgods, forvaltede fæstegårde og var ansvarlig for opkrævningen af leje for den bortforpagtede jord. Da Himmerod i 1228 forpagtede en del af klostrets gods bort, kom de nærliggende grangier til at fungere som forvaltningscentre for det udlejede gods, og under en bortforpagtning til en ærkebiskop forlangte denne, at der fulgte nogle lægbrødre med til at drive godset. Men ikke nok med det: Grangiemesteren skulle også overtage ledelsen af ærkebiskoppens besiddelser i Altrich.⁶¹ Lægbrødrenes ledelsesmæssige kvaliteter har tilsyneladende været i høj kurs i området omkring Himmerod.

Toepfer dokumenterer desuden, at lægbrødrene har indtaget andre ledelsesmæssige opgaver på grangierne, ud over ledelsen af de hånd-

⁵⁹ Toepfer 1983, s. 77.

⁶⁰ »*The bailiff ought to be loyal and capable of turning the land to good account. He ought to be knowledgeable so that there is no need to send to his lord or to the steward to get advice and instruction on matters concerning his office, unless it were an exceptional case or one involving great risk: that bailiff is worth little in his office who knows little and depends on other men's knowledge.*« (Walter of Henley, s. 269).

⁶¹ Toepfer 1983, s. 103-104.

værksmæssige funktioner, som f.eks. smede, tømrere og murere, der var knyttet til selve klostret. På Salems grangier kan vi i kilderne se, at disse ledelseshverv blandt andet omfattede en *magister ovium*, der var den ansvarlige for klostrets fårehold, og en saltmester, der stod for administrationen af et saltudvindingsanlæg. Denne skulle ikke blot overvåge produktion, salg og transport af salt; som specialist og fagmand fik han også overdraget ledelsen af andre saltudvindingsanlæg og optrådte tillige som prokurator i stridstilfælde.⁶²

Hovedparten af de tyske klostre var i meget høj grad kommercialiseret, og oftest var lægbrødre betroet opgaven med at afsætte grangiernes produktion i byerne, bl.a. gennem funktionen som ledere af de »bygårde«, der var tilknyttet klostrene. Nogle af disse lægbrødre blev endog rekrutteret i de pågældende byer og donerede deres ejendomme eller huse til klostret, så disse eventuelt kunne fungere som handelshuse og stabelpladser. Fra Salem har vi eksempler på, at disse lægbroderkøbmænd i kilderne slet og ret betegnedes som *mercator*, og at de undertiden også repræsenterede klostret i retstvister. Eksemplerne på den slags er ifølge Toepfer så mangfoldige, at der ikke er tale om undtagelser eller tilfældigheder. Det var snarere almindelig praksis.⁶³

På de otte klostre, Toepfer har undersøgt, er det helt tydeligt, at lægbrødrene har været betroet ledelsen af godsdriften i almindelighed og grangierne i særdeleshed. I forhold til klostrenes størrelse var antallet af lægbrødre beskedent, og det alene peger i retning af, at de primært har været beskæftiget i ledelsesmæssige hverv, og at der kun har været få lægbrødre på hver gård/grangie.

Fra slutningen af det 12. til midten af det 14. århundrede er der direkte dokumentation for, at lægbrødrene besad vigtige ledelsesorienterede embeder, hvilket tilsyneladende var uafhængigt af antallet af lægbrødre på de pågældende klostre. Lægbrødrene forestod både klosterlige/håndværksmæssige arbejdsområder og fungerede som ledere af grangier og bygårde. Desuden optrådte de som befuldmægtigede og repræsenterede klostrene i mange økonomiske og juridiske anliggender. En stor del af lægbrødrenes værdi lå således i deres rolle som bindeled mellem klostret og den omgivende verden, og deres arbejdsopgaver var ingeniunde blot forbundet med ejendomsdriften, herunder grangierne. De var også betroet administrationen af det gods, der lå uden for grangiesystemet.

I tiden umiddelbart efter klostrenes grundlæggelse kan lægbrødrene godt have haft mindre prestigefyldte hverv, som f.eks. hyrder, tjenere og

⁶² Toepfer 1983, s. 87-90.

⁶³ Toepfer 1983, s. 75, 183-4.

køkkentjenere. Dette kan have været udbredt blandt de lægbrødre, der ikke var uddannet eller manglede erfaring. Hvis der manglede lægbrødre nogle steder, har det været i disse mindre vigtige positioner, hvor de så er blevet erstattet af lægfolk. Men Toepfer vurderer, at lægbrødrene næppe på noget tidspunkt talmæssigt har haft potentiale til at kunne udføre samtlige opgaver. Lønnet arbejdskraft har derfor været særdeles vigtigt for de tyske cisterciensere.⁶⁴

Der var rig mulighed for at rekruttere ekstern arbejdskraft på de undersøgte klostre, idet godsdriften var en blanding af grangiedrift og traditionel hovedgårdsdrift. Grangiemesteren har derfor haft mulighed for at rekruttere bønder fra den del af klostrenes gods, der lå uden for grangiesystemet, men som stadig blev administreret af de pågældende grangier. På klostret i Altenberg kan der desuden påvises brug af lejet arbejdskraft allerede tidligt i klostrets historie.⁶⁵

Med det ansvar, der har været lagt på lægbrødrenes skuldre, og de krav, der har været stillet til deres faglige og ledelsesmæssige evner, er det svært at forestille sig, at bønder uden erfaring i stordrift og ledelse uden videre har kunnet træde ind i et af de ansvarsfulde embeder. Denne iagttagelse stemmer glimrende overens med det forhold, at en betragtelig del af de lægbrødre, der befandt sig på ovennævnte tyske klostre, kom fra de lidt højere sociale lag. I enkelte tilfælde fremgår det, at nogle af lægbrødrene kom fra bondestanden, men på klostrene i Salem, Pforte, Himmerod, Haina, Heisterbach og Marienstatt kan man se, at der gennem hele 1200-tallet blev rekrutteret lægbrødre blandt adel og lavadel. Disse donerede ofte en del af eller hele deres ejendom ved indtrædelsen i ordenen.⁶⁶ Noget kunne tyde på, at lægbroderinstitutionen igennem det meste af 1200-tallet på de tyske klostre var forbundet med en vis prestige. Hvis antallet af lægbrødre i denne region er faldet i slutningen af 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet, kan det næppe skyldes institutionens manglende tiltrækningskraft.

Også andre kilder indikerer, at lægbrødrene stod for administrationen og ledelsen af arbejdet, og at de ikke var beskæftiget med de mere simple arbejdsopgaver. Nogle lægbrødre blev undertiden straffet for deres dovenskab, frækhed og mangel på respekt ved status- og arbejdsmæssigt at blive reduceret til *familia*'en, hvor de blev beordret til at

⁶⁴ Toepfer 1983, s. 185.

⁶⁵ Uden nøjere angivelse af tidsrummet; der henvises til en lokalstudie af klostret. (Toepfer 1983, s. 71).

⁶⁶ Toepfer 1983, s. 183-5. Også fra andre klostre findes vidnesbyrd om lægbrødrenes adelige herkomst, heriblandt Esum Kloster og en række sydfranske klostre. Se hhv. McGuire 1982, s. 181, og Berman 2000, s. 181-184.

udføre de grovere arbejdsopgaver.⁶⁷ Fra Meaux-klostrets krønike er der fra begyndelsen af 1200-tallet desuden et eksempel på, at nogle ulydige lægbrødre blev degraderet til nogen af de laveste opgaver; de skulle se efter grisene og kvæget – og de skulle oven i købet også pløje!⁶⁸

Som nævnt tidligere bemærkede abbeden på klostret i Savigny, Stephen af Lexington, at der omkring 1230 på nogle af klostrets grangier blot var to lægbrødre til at administrere dem. Det har altså været muligt at drive grangien, selvom der kun har været to lægbrødre til at forestå arbejdet/ledelsen. Forudsætningen for, at det overhovedet kunne lade sig gøre, må være tilstedeværelsen af permanent sekulær arbejdskraft, der antagelig har været underlagt lægbrødrenes ledelse. At bortforpagtning af jorden under disse omstændigheder ikke nævnes som en mulighed, tyder på, at der for Stephen af Lexington ikke var nogen umiddelbar sammenhæng mellem bortforpagtning og antallet af lægbrødre.

Det må konkluderes, at lægbrødrene i 1200-tallet primært har været beskæftiget i ledende og administrative positioner på grangierne. Desuden er der meget der peger i retning af, at de havde en høj grad af selvstændighed og vidtrækkende magtbeføjelser med hensyn til administrationen af grangierne. Spørgsmålet er, om lægbrødrenes ledende rolle i denne periode skyldtes, at det efterhånden var blevet svært at rekruttere folk, der var villige til at vende de timelige goder ryggen og leve under et klostres formelle og åndelige regulativer, eller om lægbrødrene også var tiltænkt en ledende position allerede i 1100-tallet.

I Danmark foreligger der to eksempler på, at cistercienserne anvendte lønnet arbejdskraft. Det ene er fra Sorø, hvor *mercenarii* nævnes i et privilegiebrev fra pave Innocens III i 1198, og det andet finder vi i Øms klosterkrønike, hvor det fortælles, at Biskop Svend i 1180'erne havde stor respekt for lægbrødrenes manuelle arbejde, og at han endda påtog sig at aflønne grangiernes lejede arbejdskraft i de tilfælde, hvor brødrene ikke var i stand til det.⁶⁹ Vi får ingen direkte oplysninger om lægbrødrenes arbejdsopgaver, og hvorvidt den lejede arbejdskraft var tilknyttet grangierne permanent, eller den blot blev anvendt som hjælp til at få høsten i hus, fremgår ikke. Men hvis det førstnævnte er tilfældet, placerer det automatisk lægbrødrene i en overvejende administrativ position på et tidspunkt allerede kort efter de pågældende klostres grundlæggelse, længe før der var tegn på nedgang i antallet af lægbrødre.

⁶⁷ Williams 1998, 85ff.

⁶⁸ Som gengivet af Earle 1906, s. 23.

⁶⁹ Begge eksempler stammer fra Hybel 1995, s. 275.

I nogle af de franske klosterkartoteker finder vi ligeledes information om lægbrødrene i 1100-tallet. I Cîteaux optræder lægbrødre som vidner på rettigheds- og privilegiebreve i 30 tilfælde i perioden 1163 til 1182, og af andre klosterdokumenter, herunder fra La Ferté i 1140'erne og Pontigny i 1140'erne og 1150'erne, fremgår det, at lægbrødrene var aktive ved konsolideringen og arronderingen af klostrenes ejendom. I flere tilfælde var en lægbroder klostrets eneste repræsentant ved køb af jord.⁷⁰ Fra en håndfuld forskellige klostre ved vi, at lægbrødre ofte besad embedet som grangiemestre, og som det var tilfældet i de tyske klostre i 1200-tallet, var grangiemestrenes position indflydelsesrig.

Fra en traktat vedrørende græsningsrettigheder mellem klostrene Pontigny og Vauluisant i 1155 finder vi et eksempel på grangiemesterens autoritet og magtbeføjelser: I tilfælde af, at traktatens bestemmelser blev overtrådt, skulle den skyldige straffes med tre dage på vand og brød – hvis der var tale om en lægbroder. Hvis vedkommende var en af klostrets ansatte arbejdere, skulle denne straffes med prygl eller bortvises for den samme forseelse, og hvis grangiemesteren ikke gennemførte disse sanktioner, skulle han selv modtage lignende straf.⁷¹ Til sin rådighed på disse klostres grangier havde grangiemesteren lejet arbejdskraft, der fuldkommen var underlagt hans autoritet. Dette tilfælde var ingenlunde enestående, og fra andre franske klostre foreligger der ligeledes vidnesbyrd om, at grangierne benyttede sig af ansat arbejdskraft i 1100-tallet. I et privilegiebrev tilstået Clairvaux i 1135 af biskop Vilain af Langres, nævnes to lægbrødre ved navn som vidner. Men termen *conversi* bliver ikke benyttet i selve privilegiebrevet, der i stedet omtaler klostrets munke, brødre, tjenere og ansatte samt medlemmer af klostrets *familia*. Året efter giver klostret i Molesme afkald på et krav om tiendebetaling af produktionen i Clairvaux, uanset om arbejdet bliver udført af munke, lægbrødre eller ansatte.⁷²

I 1120 eller 1121 blev munkene i klostret i La Ferté fritaget for tiendebetaling af »frugten af deres eget arbejde eller deres *familia*'s arbejde«, og omkring samme tid tilstod biskoppen af Autun klostret i Gergeuil en reduktion i tiendebetalingen på betingelse af, at »ingen sekulære personer skulle arbejde på munkenes jorder og i deres skove, på nær dem, der tilhørte munkenes *familia*.«⁷³ Det er ikke klart defineret hvad klostrenes *familia* omfatter, men sidstnævnte tilfælde tyder på, at der er tale om en gruppe verdslige arbejdere/tjenere, der var fast til-

⁷⁰ Dubois 1972, s. 178-180.

⁷¹ Dubois 1972, s. 175.

⁷² Dubois 1972, s. 168.

⁷³ Dubois 1972, s. 167.

knyttet klostrene. Jacques Dubois opregner flere tilfælde end dem, der er nævnt her. Således er der næppe tvivl om, at lønarbejde var en udbredt praksis på de franske cistercienserklostre i 1100-tallet, og at lægbrødrene allerede på dette tidspunkt primært har varetaget ledelsesmæssige og administrative funktioner.

Hypotesen understøttes yderligere af de normative kilder fra første halvdel af 1100-tallet, hvor vi får et fingerpeg om hensigten med lægbrodervæsnets funktion. I *Exordium Parvum*, der sandsynligvis blev til i tiden før 1120⁷⁴, finder vi således en ofte citeret passage, der viser hvordan cistercienserne selv opfattede lægbrødrenes plads med hensyn til driften af klostergodset: »*Da var det de vedtog den bestemmelse, at de med biskoppens tilladelse kunne modtage skæggede lægbrødre og behandle dem ligesom sig selv – bortset fra at de ikke kunne blive munke – og også lejet hjælp. For uden deres assistance kunne de ikke indse, hvordan de kunne overholde Reglens forskrifter dag og nat... Og eftersom de havde indrettet landbrug på en række forskellige steder, vedtog de, at de førnævnte lægbrødre, og ikke munke, skulle bestyre dem, fordi munke ifølge Reglen skal bo i deres eget kloster.*«⁷⁵ Af citatet fremgår, at cistercienserne allerede fra ordenens barndom anerkendte behovet for at anvende lejet arbejdskraft. At denne form for arbejdskraft overhovedet nævnes i en af ordenes mest centrale skrifter, kunne være et tegn på, at der ikke kun var tale om daglejere til brug ved høsttid. Under alle omstændigheder er der tale om en erkendelse af, at lægbrødrene hverken kunne eller skulle varetage samtlige manuelle arbejdsopgaver. Derfor er det kun naturligt, at lægbrødrene i samme passage nævnes som bestyrere af landbrugene, dvs. grangierne.⁷⁶

⁷⁴ Dateringen af de tidlige cisterciensiske dokumenter har i de seneste år været genstand for en heftig debat, hvor Chrysogonus Waddell står som den mest fremtrædende repræsentant for den traditionelle opfattelse og daterer *Exordium Parvum* til begyndelsen af 1100-tallet. I modsætning hertil har Constance H. Berman forsøgt at påvise, at alle de tidlige cisterciensiske dokumenter er politisk og polemisk betingede konstruktioner fra midten eller anden halvdel af 1100-tallet. I understregningen af min pointe spiller den nøjagtige datering ikke nogen større rolle, snarere tværtimod. Se »*Exordium Parvum*, ...«; Berman 2000.

⁷⁵ »*Tuncque definierunt se conversos laicos barbato licentia episcopi sui susceptuos, eosque in vita et morte, excepto monachatu, ut semetipsos tractaturos, et homines etiam mercenarios; quia sine adminiculo istorum non intelligebant se plenarie die sive nocte præcepta Regule posse seruare... Et cum alicubi curtes ad agriculturas exercendas instituissent, decreverunt ut predicti conversi domos illas regerent, non monachi; quia habitatio monachorum secundum Regulam debet esse in claustris ipsorum*« (»*Exordium Parvum* ...« s. 434). Den her anvendte oversættelse er baseret på et forlæg af Jens Anker Jørgensen i Christensen m.fl. (red.) 2002, bd. 1, s. 46.

⁷⁶ Jens Anker Jørgensen har i sin oversættelse (jf. foregående note), at lægbrødrene »skulle tage sig af« landbrugene. Verbet *rego* bør imidlertid i denne sammenhæng oversættes med »at bestyre« eller »at lede«, hvilket også er tilfældet i den engelske oversættelse hos Waddell, der anvender verbet »to manage«.

I de tidligste statutter fra generalkapitlet i 1134 finder vi lignende formuleringer, der entydigt beskriver lægbrødrenes rolle i grangiedriften som ledende og administrativ: »*Ad haec exercenda, nutrienda, conservanda, seu prope seu longe, non tamen ultra dietam, grangias possumus habere, per conversos custodiendas* [Til drift, forøgelse og opretholdelse af vor ejendom – hvad enten denne er nært eller fjernt beliggende, dog ikke længere end en dags rejse væk – kan indrettes grangier bestyret af lægbrødre (egen oversættelse)]«. ⁷⁷ Verbet *custodio* kan i denne sammenhæng bedst oversættes med »at holde opsyn med« eller »bestyre«. ⁷⁸ Heller ikke ordlyden i denne statut indikerer, at lægbrødrene forventedes at udføre alt det manuelle arbejde på grangierne. De normative kilder bakkes op af ovennævnte brev fra biskop Niels til Vitskøl i 1263, hvor grangierne omtales som »ledet« eller »styret« af lægbrødre, og at det var en funktion lægbrødrene »plejede« at varetage, dvs. at lægbrødrenes ledende funktion blev betragtet som traditionsbundet.

Konklusion

Ud fra det her fremlagte er der fortsat ingen tvivl om, at lægbroder-væsenet var en forudsætning for, at cistercienserne kunne drive store dele af deres gods i eget regi; men det var i kraft af deres administrative kvaliteter og ledelsesmæssige funktioner snarere end deres rå arbejdskraft. Til at varetage de mere simple arbejdsopgaver benyttede klostrene lejet arbejdskraft, og meget tyder på, at klostrene i en eller anden grad har været afhængige af lønarbejde allerede i den første tid efter grundlæggelsen. Omfanget af dette lønarbejde har ikke kunnet påvises med større nøjagtighed ud fra det tilgængelige materiale. På det eksisterende grundlag vil jeg dog vove den påstand, at der hverken i teori eller praksis var behov for ret mange lægbrødre til at drive en grangie, fordi de ikke udgjorde den eneste arbejdskraft. Det er endda yderst tvivlsomt, om det kan påvises, at lægbrødrene på noget tidspunkt overhovedet har drevet grangierne alene.

Grangiedriften afhang med andre ord ikke af et stort antal lægbrødre, hverken i 1100-tallet eller 1200-tallet, hvorfor den direkte kausalitet mellem udviklingen i lægbroderstanden og bortforpagtningerne må afvises. Denne konklusion harmonerer med den manglende kronologiske overensstemmelse mellem udviklingen i lægbroderstanden og bortforpagtningerne.

⁷⁷ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis*, bd. I, s. 14.

⁷⁸ Chrysogonus Waddell har valgt at oversætte *custodia* med »manage«. Se »*Institua Generalis Capituli*«, s. 459.

De traditionelle forklaringer på cisterciensernes ændringer i stordriften og lægbroderstandens deroute er ikke holdbare. Ordenens omfattende økonomiske interaktion med det verdslige samfund har gjort cisterciensernes godsdrift lige så følsom over for de mere generelle økonomiske og demografiske konjunkturer som andre af samtidens storgodser. Derfor bør de nævnte problemfelter også analyseres inden for de samme teoretiske rammer. I hvilken grad cistercienserne bevidst ændrede deres godsdrift for at lette den administrative byrde, tilpasse sig udviklingen i lønninger og priser eller noget helt tredje – måske en blanding af forskellige motiver – er imidlertid et åbent spørgsmål.

Kilder:

Codex Esromensis – Esrom Klosters Brevbog, udg. ved O. Nielsen, København 1973.

Danmarks Riges Breve, 2. række, København 1938-1990.

De Nugis Curialium (Courtiers' Trifles), af Walter Map, udg. og overs. af M.R. James, revideret af C.L.N. Brook og R.A.B. Mynors, Oxford 1983.

Diplomatarium Danicum, 2. række, København 1938.

»Exordium Monasterii Caræ insulæ«, *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi* II, v. M. Cl. Gertz, København 1918-22, s. 153-264.

»Exordium Parvum, XV: Instituta monachorum Cisterciensium de Molismo venientium«, *Narrative and Legislative Texts from Early Cîteaux*, v. Chrysogonus Waddell, Cîteaux – Commentarii Cistercienses 1999.

»Institutia Generalis Capituli«, V, *Narrative and Legislative Texts from early Cîteaux*, v. Chrysogonus Waddell, Cîteaux – Commentarii Cistercienses 1999.

Scriptores rerum Danicarum medii ævi, bd. 4, København 1772-1878.

Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis, bd. I, J.-M. Canivez, Louvain 1933.

The Journey through Wales and the Description of Wales, af Gerald of Wales, v. Lewis Thorpe, Harmondsworth 1978.

»Usus Conversorum«, *Cistercian Lay Brothers – Twelfth Century Usages with Related Texts*, v. Chrysogonus Waddell, Cîteaux – Commentarii cistercienses 2000.

Walter of Henley [The Husbandry of, and Other Treatises on Estate Management and Accounting], v. Dorothea Oschinsky, Oxford 1971.

Litteratur:

- Berman C., »Medieval Agriculture, the Southern French countryside, and the Early Cistercians«, *The American Philosophical Society*, Vol. 76, part 5 (1986).
- Berman C., *The Cistercian Evolution: The Invention of a Religious Order in Twelfth Century Europe*, Philadelphia 2000.
- Borgolte, M., »Sozialgeschichte des Mittelalters: Eine Forschungsbilanz nach der deutschen Einheit«, *Historische Zeitschrift* 1996, Beiheft 22.
- Burton J., *Monastic and Religious Orders in Britain, 1000-1300*, Cambridge 1994.
- Christensen, B., m.fl. (red.), *Esrum Klosters Brevbog 1-2*, København 2002.
- Danmarks Stednavne* nr. 2, Frederiksborg Amt, København 1929.
- Donkin R.A., »Cattle on the Estates of Medieval Cistercian Monasteries in England and Wales«, *Economic History Review* 1962/63.
- Donnelly J., *The Decline of the Medieval Cistercian Laybrotherhood*, New York 1948.
- Dubois J., »Laybrothers in the Twelfth Century«, *Cistercian Studies* 7, 1972.
- Duby, G., *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Columbia, SC 1968 [1. udg. på fransk, Paris 1962].
- Earle, A., *Essays Upon the History of Meaux Abbey, and Some Principles of Mediaeval Land Tenure: Based upon a consideration of the Latin Chronicles of Meaux (A.D. 1150-1400)*, London 1906
- Eckenrode T.R., »The English Cistercian and their Sheep during the Middle Ages«, *Cîteaux* 24, 1973.
- Elm, K. m.fl. (red.), *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, Köln 1981.
- France, J., *The Cistercians in Scandinavia*, Michigan 1992.
- France, J., »Cistercienserne i Øm og lægbroderinstitutionen«, i Bo Gregersen & Carsten Selch Jensen (red.), *Øm Kloster*, Øm Kloster Museum 2003.
- Hatcher, J. & Bailey, M., *Modelling the Middle Ages*, Oxford 2001.
- Hybel, N., »Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca. 1200-1350«, *Historie* 1, 1994.
- Hybel, N., »The Creation of Large-scale Production in Denmark c. 1100-1300«, *Scandinavian Journal of History* 4, 1995.
- Hybel, N., »Middelalderlig godsadministration i Danmark«, *Historisk Tidsskrift* 2003, 2.
- Hybel, N., *Danmark i Europa 750-1300*, København 2003.

- Jørgensen, J. Overgaard, *Esrum Klosters godsdrift fra klostrets grundlæggelse til o. 1400*, speciale, Københavns Universitet 1987.
- Knowles D., *Monastic Order in England*, Cambridge 1950.
- Lekai L.J., *The Cistercians: Ideal and Reality*, Kent, OH 1977.
- Lescher B., »Laybrothers: Questions Then, Questions Now«, *Cistercian Studies* 23, 1988.
- McGuire, B.P., *Conflict and Continuity at Øm Abbey*, København 1976.
- McGuire, B.P., *The Cistercians in Denmark: Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*, Kalamazoo, MI 1982.
- Miller, E. & Hatcher, J., *Medieval England: Rural Society and Economic Change 1086-1348*, London 1978.
- Nørlund, P., »Klostret og dets Godser«, *Sorø, Klostret, Skolen, Akademiet gennem tiderne* 1, København 1924.
- Platt C., *The Monastic Grange in Medieval England*, London 1969.
- Rösener, W., *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*, München 1992.
- Sommerfeldt, J. (red.), *Cistercian Ideals and Reality*, Kalamazoo, MI 1978.
- Toepfer, M., *Die Konversen der Zisterzienser: Untersuchungen über ihren Beitrag zur mittelalterlichen Blüte des Ordens*, Berlin 1983.
- Ulsig, E., »The Estates of Absalon and the Hvide Family«, i *Archbishop Absalon of Lund and his World*, red. Karsten Friis-Jensen & Inge Skovgaard-Petersen, Roskilde 2000.
- Werner, E., *Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert*, Berlin 1953.
- Williams D., *The Cistercians in the Early Middle Ages*, Leominster 1998.

SUMMARY

*Laybrothers and the Operation of Monastic Estates
in Medieval Denmark*

The present study reassesses the role played by laybrothers in the operation of Cistercian estates in the twelfth and thirteenth centuries. One of the basic premises of previous research is that there is a causal link between the number of laybrothers at Cistercian monasteries and structural changes in the way they ran their properties. Some scholars argue that in the twelfth century the monasteries were forced to lease out lands due to difficulty in recruiting a sufficient number of laybrothers to run the estates with their own manpower, while others see the cause as diametrically opposite, namely that an increase in the practice of leasing gradually reduced the need for laybrothers.

Rather than discuss the arguments and relative merits of these two hypotheses, the study draws into question whether one way or the other there is any correlation to be explained.

On the basis of an analysis of Cistercian monastery operations in the twelfth and thirteenth centuries and by calculating the number of laybrothers and other monks in a number of different Cistercian monasteries it is shown that there most likely is no direct relation at all between the way the Cistercians ran their estates and the number of their laybrothers. First of all, most monasteries used a mix of operational forms, including both grange and traditional manorial systems. Secondly, transitions from distinctly grange-based systems and self-operation to leasing were taking place already in the twelfth and especially in the first half of the thirteenth centuries, while the decrease in laybrothers began only towards the end of the thirteenth century.

The problems involved in the traditional presumption of a positive correlation between developments in the number of laybrothers and the manner of operation are further emphasized in the second part of the study, where the idea of laybrothers as a work force engaged in all the practical tasks of running an estate is subjected to critical scrutiny.

On the basis of documentary sources and the Rules of the Cistercian Order as well as scholarly studies it is shown, firstly, that laybrothers in both the twelfth and thirteenth centuries were primarily engaged in managerial and administrative tasks, and, secondly, that the use of paid secular labour was practised from the very foundation of the order and entirely in accordance with the founders' intentions.

The relatively open economy and operational commercialization of the Cistercian monasteries meant that their way of running their properties was affected by market fluctuations and fundamental socio-economic changes to neither a greater nor a lesser degree than these factors affected the operation of the estates of others, whether ecclesiastical or secular. The task, however, of analysing how the Cistercians ran their estates in this larger context of common factors still remains to be done.

Translated by Michael Wolfe